

Moraal, een kwestie van smaak?

Door: Frits de Lange

Beleven we een 'come back' van de moraal of zijn we getuige van haar teloorgang? Ik meen dat we er niet uitkomen, zolang we die vraag stellen in termen van meer of minder moraal. We moeten dieper afsteken. Als we onder moraal verstaan: het geheel van waarden en normen waarmee mensen in een samenleving hun onderlinge verhoudingen en hun visie op het goede leven regelen en waaraan ze die toetsen, dan moeten we zeggen dat moraal zowel naar inhoud als vorm ingrijpend verandert. Moraal is voor onze postmoderne cultuur zowel een zaak van berekening als een kwestie van smaak geworden. Een calculerende en esthetiserende ethiek wint veld ten opzichte van de religieuze wetsethiek van het vroegere christendom en de moderne plicht- en regelethiek die de Verlichting daarop deed volgen. Terwijl ooit de moraal gelegitimeerd werd als een integraal onderdeel van de religie en daarna, vanaf de moderne tijd, verankerd werd in een rationeel inzichtelijke natuurlijke orde, beleven we nu een 'subjectivering' van de moraal, die zich uit in 'calcularisering' en 'esthetisering'. 'Moreel goed' vinden de meeste mensen niet meer wat door God wordt gewild, noch wat door de Natuur wordt voorgeschreven, maar wat henzelf voordelig en/of aantrekkelijk lijkt.

Deze subjectivering van de moraal betekent niet zozeer een verandering in morele inhouden, maar een ingrijpende wijziging in de wijze waarop moraal tot stand komt, zichzelf legitimeert en functioneert. We krijgen een ander type moraal. Zij impliceert op zijn minst een individualisering en relativisering van waarden en normen, nu deze niet meer in een objectief, voor allen geldend kader liggen verankerd. De communicabiliteit van de moraal wordt in dit type moraal tot een groot probleem. Als moraal een kwestie van smaak wordt, valt er niet meer over te twisten, zo lijkt het. Daarmee wordt het functioneren en de voortgang van de samenleving enorm onder druk gezet.

Ontdekken en scheppen

Wat zijn de achtergronden van deze subjectivering van de moraal? Ik wijs op een paar belangrijke cultuur-historische ontwikkelingen. In het metafysische wereldbeeld dat onze cultuur tot aan de moderne tijd domineerde, zagen mensen zich als deel van een groter kosmisch geheel, waarin zij elk hun eigen plaats hadden. De morele orde gold als een afspiegeling van een 'objectieve' goddelijke orde, die verborgen lag achter de dingen. Ethiek, de theorie van de moraal, was een vorm van 'ontdekken': het schouwen van de dekreten die God in Schrift en Natuur heeft geopenbaard. De moderne tijd neemt van die religieuze metafysica afstand. Zonder echter de idee van een geordende kosmos op te geven. Alleen: nu staat niet meer God garant voor die orde, maar de Natuur. Nu is het de menselijke Rede die haar verborgen structuur reconstrueert. Ook dan is ethiek nog steeds een zaak van ontdekken. Echter, niet meer de theoloog maar de wetenschapper onthult haar wetten.

Dit moderne, onwrikbare vertrouwen in de redelijke orde van de natuur is te beschouwen als een soort 'geloof', al is het dan niet meer religieus. Men ruilde de ene, buitenwereldlijke God in voor de andere, de binnenwereldlijke. De werkelijke secularisering van de moraal voltrekt zich pas als de stabiliteit van

het moderne natuurbegrip begint te wankelen. Als er geen objectieve natuurlijke orde meer is, dan vallen er immers ook geen waarden en normen meer te ontdekken, maar dan moeten ze zelf worden 'geschapen'. Er bestaat geen goddelijk of natuurlijk 'design' meer voor de moraal, waarnaar wij ons zouden kunnen richten. De mens wordt, van ontdekker, nu tot uitvinder van moraal. Hij begint blanco, bij een ethisch nulpunt.

Hoe die moraal er het beste uit kan zien? In de contracttheorieën van Locke tot Rawls, van Kant tot Habermas worden daarvoor voorstellen gedaan. Zij vinden de moraal uit die de metafysische God zou hebben uitgevonden wanneer Hij zou hebben bestaan. De enige zekerheid waarmee mensen in dit morele laboratorium beginnen, is dat zij weliswaar met lege handen staan, maar dat zij dat 'allemaal' doen, niemand uitgezonderd. Dit inzicht scheidt gelijkheid. De universaliteit die vroeger door de objectieve wereldorde werd gegarandeerd, moet nu worden geconstrueerd op basis van de overeenstemming tussen alle betrokkenen. Het willekeurige perspectief van de enkeling wordt nu niet meer door de gegeven Wet Gods gecorrigeerd en gerelativeerd, maar door het perspectief van alle mogelijke anderen. De moderne mens gelooft dat er zo'n perspectief is: dat van de universele Rede. Moreel is die mens die bereid is om voor een moment haar eigen perspectief op te schorten, dat van alle anderen in te nemen en het voor een ogenblik even zwaar te willen wegen als haar eigen. De evenredige calculering van alle mogelijke in het geding zijnde belangen, voorkeuren, procedures en uitkomsten noemt men tenslotte morele 'rationaliteit'.

De moderne ethiek is calculerend van aard. We zijn er sinds de Verlichting aardig vertrouwd mee geraakt. Niet alleen de calculerende burger maakt er in zijn egoïsme gebruik van, maar ook de overheid die een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten nastreeft. Zo slecht is rekenen moreel gesproken nog niet. Wie goed kan rekenen kan een scherp oog hebben voor waarden als gelijkheid en rechtvaardigheid. Want wat is 'gelijk' in: 'Gelijke monniken, gelijke kappen?' Al is de vraag of het voldoende is (daarover straks tot slot), verdelende rechtvaardigheid kan niet zonder een berekenende moraal.

De esthetisering van de cultuur

Maar wat als we denken dat het niet meer kan: het perspectief Maar wat als we denken dat het niet meer kan: het perspectief van allen innemen? Wat als we het geloof in de eenheid van de van allen innemen? Wat als we het geloof in de eenheid van de universele Rede zijn verloren? Wat als we niet meer ervan uitgaan dat we dezelfde wereld met elkaar delen? Dan pas raakt gaan dat we dezelfde wereld met elkaar delen? Dan pas raakt de moraal werkelijk gesecculariseerd, kan men zeggen. Die de moraal werkelijk gesecculariseerd, kan men zeggen. Die de moraal treft men aan bij F. Nietzsche. Het ene perspectief op een raal treft men aan bij F. Nietzsche. Het ene perspectief op een gedeelde wereld wordt door hem als een metafysische door allen gedeelde wereld wordt door hem als een metafysische illusie ontmaskerd. Er is niet één 'redelijk' gezichtspunt illusie ontmaskerd. Er is niet één 'redelijk' gezichtspunt meer, dat wij a priori gemeenschappelijk zouden kunnen innemen, dat wij a priori gemeenschappelijk zouden kunnen innemen. Er is slechts een pluraliteit van werelden, zoveel als er in- Er is slechts een pluraliteit van werelden, zoveel als er in- dividuele perspectieven zijn. Zonder dat er nog een synthese dividuele perspectieven zijn. Zonder dat er nog een synthese mogelijk is. Dit radicale perspectivisme lijkt dat van onze sa- mogelijk is. Dit radicale perspectivisme lijkt dat van onze sa- menleving als geheel te worden. Wat rest is een radicaal 'ieder menleving als geheel te worden. Wat rest is een radicaal 'ieder voor zich', zonder dat er nog een 'God voor ons allen' is. Het voor zich', zonder dat er nog een 'God voor ons allen' is. Het universele fundament van de metafysische God (of: de Natuur, universele fundament van de metafysische God (of: de Natuur,

of: de Rede, of - Karl Marx! - de Geschiedenis) is dood verklaard. Wij zijn postmodern geworden.

Bij Nietzsche - maar bij hem niet alleen - resulteert dat afscheid van de metafysica in een herontdekking en emancipatie van de vijf zinnen ('aisthesis'). De nihilist is een estheet. Als er geen Rede meer is, dan blijft over de lust. In de hedendaagse cultuur lijkt het nietszcheaanse estheticisme welhaast gemeengoed te zijn geworden. De maatschappij is markt, de mens is consumment. Terwijl het moderne kapitalisme de mens als een jager naar bezit, een verzamelaar van goederen beschouwde, benadert het postmoderne kapitalisme hem/haar als een genotsverzamelaar, een collectioneur van sensaties. De puriteinse ethiek van calculeren, investeren en vooruitzien legt het steeds meer af tegen een hedonistische ethiek, gericht op het hier-en-nu van de genotservaring. Niet meer het hebben, maar het genieten is de hoogste waarde. De media benaderen ons als consumerende lichamen, niet als denkende geesten. Ook de televisie moet ons raken, meesleuren, een 'Ob6sie' zijn, kicks leveren voor de zappende kijker op zoek naar sensaties.

Men kan deze estheticering ('verzinnelijking') van de cultuur afdoen als plat materialisme. Dat is het ook wel vaak. Maar het smaakcriterium heeft ook zijn geraffineerde en gesophisticereerde aanhangers, voor wie 'aangenaam' meer is dan 'doen wat je lekker vindt' en 'jezelf verwennen'. Tussen Catherine Keyl en Paul Witteman, tussen Veronica en de VPRO zit in dit opzicht slechts een gradueel verschil: wie in de hedendaagse samenleving gehoor bij anderen wil vinden, moet hoe dan ook aantrekkelijk zijn, uitstraling hebben, iets bij mensen losmaken, hun 'iets doen'. Ook in de moraal wordt 'geraákt' zijn steeds meer het criterium van mededogen. Postmoderne moraal is niet alleen een zaak van berekening, maar ook van gevoel. De 'charity shows' op t.v., de Greenpeace-actie tegen het afzinken van de Brent Spar, de antiracisme briefkaarten van 'Ik ben woedend' - ze vormen de vluchtige uitingen van de postmoderne instant-moraal.

De moderne moraal lijkt zo een Januskop te hebben gekregen. Zij toont twee gezichten: de calculatie en het sentiment, de moraal van het hart en de moraal van de rede.

Moraal als ervaring van verantwoordelijkheid

De vraag is nu hoe we deze ontwikkelingen hebben te waarderen. Betekent subjectivering van de moraal nu het einde van de moraal of een nieuw begin? Beide is denkbaar. Het is enerzijds mogelijk dat een doorgaande calcularisering en estheticering het eigene van de moraal steeds verder zal uithollen. Voor rechtvaardige verdelingen en behandelingen moeten we kunnen rekenen, heb ik hierboven gezegd, en hoe complexer de samenleving, hoe ingewikkelder de calculatie. Goed rekenen hoort dus bij goede moraal. Hetzelfde geldt voor de esthetiek. Zonder het gevoel geraákt te zijn door het lot van een ander, is er geen bezorgdheid om haar lot. Sentimenten horen bij goede moraal. De bijbelse uitdrukking 'met ontferming worden bewogen' betekent ook zo iets als: tot in je ingewanden toe binnenste buiten worden gekeerd. Jezus overkwam het keer op keer.

In beide gevallen, smaak en berekening, geldt echter dat ze de moraal begeleiden, maar nooit een voldoende voorwaarde ervoor vormen. Zedelijkheid is nooit volledig in termen van rationaliteit of esthetiek uit te drukken en je moet dat ook niet proberen. Ik dacht zelf (in mijn lezing voor het MCKS, november 1993) dat het misschien wel kon, maar ben van dat idee afgebracht door het werk van de Britse socioloog Zygmunt Bauman. Ook hij signaleert (o.m. in zijn 'Postmodern

Ethics') dezelfde tendens om moraal om te zetten in termen van berekening en smaak, maar hij weet overtuigend te verdedigen dat daarmee de moraal haar specifiek 'morele' gehalte dreigt te verliezen. Moraal is immers zorg om de andere mens. Een 'er zijn voor de ander', die een onontkoombaar beroep doet op je hulp, zonder dat daar noodzakelijk iets tegenover staat. Moraliteit is: de totale verantwoordelijkheid voor het leven van de ander aanvaarden. Bauman beroept zich voor deze beschrijving van de kern van de moraal op Levinas, die als

geen ander te hulp komen, dat kan vervolgens best om koele berekening vragen. En het beroep dat er op mij gedaan wordt, zal misschien ook wel gevoelens van deernis of verontwaardiging opwekken. Maar moraal geheel tot smaak en berekening 'herleiden' miskent ten diepste wat moraal tot moraal maakt: zorg om de ander 'ALS ANDER'. In calculaties en smaakeringen is de ander immers nooit een doel in zichzelf, maar blijft zij altijd een factor in het geheel van rationele afwegingen, een aanleiding voor de verdieping van ons zelfgevoel. De ander blijft altijd binnen de periferie van onze eigen subjectiviteit. Wie daarentegen werkelijk om de ander 'als ander' geeft, laat zich door haar storen en onderbreken, zichzelf een halt toeroepen, zijn complete agenda bepalen. Zodat we zeggen: hier ben ik, onvoorwaardelijk beschikbaar voor jou. Ook als dat alles achteraf gecalculeerd - veel kost; ook als dat weerstand opwekt, in plaats van aantrekkelijk te zijn.

Het is ons - aldus nog steeds Bauman in zijn analyse - aardig gelukt om grote delen van ons (post)moderne bestaan tot moreel niemandsland te verklaren. De betrekkingen die wij met anderen onderhouden zijn meestal van dat onvoorwaardelijke beroep op ons zelf gevrijwaard. Anderen zijn ons meestal hoogstens tot nut/schade of plezier/ergernis. Zo geraffineerd zijn we in dat spel van smaak en berekening geworden, dat wanneer er soms toch nog een beroep wordt gedaan op ons 'er voor anderen zijn', we dat handig weten om te buigen in een gevaarloos 'zijn met anderen'. (Bauman noemt dat de 'adiaphorisation' van het bestaan.) Zorgen voor iemand is op deze manier voor ons vaak geworden: zorgen dat er voor haar gezorgd wordt (A. De Swaan). Dat is goed voor onze gemoedsrust. Maar wie zo tot het einde toe doorgaat met rekenen, brengt de moraal om zeep.

Anderzijds en tenslotte: het hoeft misschien ook weer niet een en al somberheid te blijven. De estheticering van de moraal geeft haar wellicht ook een paar nieuwe kansen. Het gevoel dat door de rationele Verlichtingsethiek uit de moraal werd geëlimineerd, wordt door de postmoderne moraal opnieuw gerehabiliteerd. Weliswaar vaak alleen als genot en plezier. Een ethiek van keihard de lekkerste. Maar misschien biedt die hernieuwde aandacht voor het gevoel ook enige ruimte voor het waarachtige 'morele' sentiment: de aangrijpende ervaring dat anderen een onvoorwaardelijk beroep doen op mij. Veel ruimte geeft het verblindende en oorverdovende hedendaagse schouwspel der zinnen daarvoor niet. Maar het assumeren van verantwoordelijkheid is altijd al een daad geweest die makkelijk werd overstemd, en zal dat ook wel blijven. Toch kan de herijking en hierbronning die onze postmoderne moraal behoeft, niet anders dan opnieuw ontspringen aan deze chronisch-kwetsbare oorsprong van het morele besef: de ervaring dat het lot van anderen ook het mijne is.

Frits de Lange is universitair docent aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoogleraar aan de Theologische Universiteit in Kampen.